

‘İlk Kentler’in Kurulması ve ‘Erken Devlet’in Doğuşu Aşamalarında Yönetim ve Yönetimsel Aygıtlar Üzerine Bir Değerlendirme

M. Burcu BAYRAK*

Öz: Bir disiplin olarak Yönetim Bilimi’nden 18. yüzyıldan itibaren bahsedebiliyor olsak da yönetimin ve yönetimsel aygıtların kökenlerinin, bu kadar yakın bir tarihte aranması mümkün değildir. Kökeni çok daha eskilere dayanan yönetim düşüncesinin, aygıtlarıyla birlikte kurumsallaştığı ve açıkça gözlemlenebileceği zaman ve mekân, M.Ö. IV. binyılın sonu ve M.Ö. III. binyılın başında Aşağı Mezopotamya’dır. Bu dönemde iktisadi, siyasi, yönetsel, ideolojik, dinsel, toplumsal, sosyal, kültürel pek çok nedeni ve sonucu bulunan büyük bir yapısal değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Tüm bunlara bağlı olarak da bazılarının göre ‘ilk kentler’ kurulmuş, bazılarının göre de ‘erken devlet’ doğmuştur. Kentlerin kuruluşunu Arkeoloji’ye, devletin doğuşunu da Antropoloji’ye bırakan Yönetim Bilimi, bu aşamaları neredeyse hiç görmemektedir. Bu doğrultuda, ilk kentlerin ortaya çıkışını ve erken devletin doğuşunu, yönetim açısından ele almayı hedefleyen çalışmanın iki amacı bulunmaktadır. İlki, Yönetim Bilimi disiplininin kenti ve devleti, bu dönemden itibaren ele almasının gerekliliğini gösterebilmektir. İkincisi ise yönetimin ve yönetimsel aygıtların ‘ilkel’ ya da ‘erken’ halleriyle var oldukları bu aşamalarda, Yönetim Bilimi ile Arkeoloji ve Antropoloji arasında, kavramsal olarak sorun yaratabilecek olan ifadelerin doğru kullanımlarını belirleyebilmektir.

Anahtar Kelimeler: Yönetim Bilimi, ilk kentler, erken devlet, yönetim, yönetimsel aygıtlar.

An Evaluation on Administration and Administrative Apparatus at the Stages of Establishment of ‘the First Cities’ and the Birth of ‘the Early State’

Abstract: Although the Science of Administration may be considered as a discipline from the 18th century onwards, it is not possible to search for the origins of the administration and administrative apparatus within the same period. In fact, since the administration had institutionalized with all its apparatus, thereby can be fully observed, in the Lower Mesopotamia region at the end of 4000 B.C. and beginning of 3000 B.C., the origins of the administrative thought dates back to the older times. During this period, there had been a great structural change and a transformation process with many economic, political, administrative, ideological, religious, social, cultural reasons and their following results. Therefore, according to some, ‘the first cities’ had been established, but according to others, ‘the early state’ had been born. Abandoning the establishment of cities to

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü. ORCID: 0000-0001-8114-6527.

Archeology and the birth of the state to Anthropology, the Science of Administration almost turns a blind eye to these stages. Accordingly, this study, which tries to deal with the emergence of the first cities and the early state as a matter of administration, has two aims. The first is to indicate the necessity to deal with the city and the state within these earlier periods for the Science of Administration. The second aim is to determine the correct use of expressions that may cause problems between the Science of Administration and Archeology or Anthropology in conceptual terms indicating the administration and administrative apparatus existed in 'primitive' or 'early' stages of history.

Keywords: *Science of Administration, the first cities, the early state, administration, administrative apparatus.*

Giriş

Yönetim Bilimi¹ disiplini devlet ile ilgili yapılan çalışmalar çoğunlukla, Batı Avrupalı yazarların (Rousseau, Hobbes, Locke, Bodin, Von Stein, vb.), Batı Avrupa’da meydana gelen gelişim çizgisini açıklamak için kaleme aldıkları eserleri ile başlatılmaktadır. Devletin kökeni konusu da bu yazarların eserlerine yapılan atıflarla çözümlenmeye çalışılmaktadır. Kentleşme ise genellikle Antik Yunan Polisleri’ne kadar geriye götürülmektedir.

Yönetim Bilimi’nde devletin kökeni ile ilgili çalışmaların, Batı Avrupa’ya odaklanmalarının nedeni, konu itibarıyla modern devlet üzerinde yoğunlaşmaları olarak açıklanabilir. Kent açısından bakıldığında ise tarihsel olarak daha geriye gidilmesine karşın; “kelimenin tam anlamıyla bir kentsel topluluk, gene bir olgu olarak yalnızca Avrupa’da ortaya çıkmıştır” (Weber, 2003: 105) düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla kentin kökenini de Batı Avrupa’da, Antik Yunan’da aranmaktadır.

Bu iki durum da Arkeoloji, Antropoloji, Etnoloji ve Etnografya gibi bilim dalları gelişmeden, yaptıkları çalışmalar tamamlanmadan ve ortaya koydukları veriler artmadan önceki dönemde; başka bir deyişle 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar olağan karşılanabilir. Günümüzde ise devletin kökenini bu kadar yakın bir tarihte aramak, kentlerin ortaya çıkışını da Antik Yunan’dan başlayarak anlatmak yetersiz kalmaktadır.

¹ Yönetim Bilimi ve Kamu Yönetimi, aynı disipline atıfla kullanılmaktadırlar. Çalışma boyunca Kamu Yönetimi yerine Yönetim Bilimi nitelendirmesinin tercih edilmesi, hem alanın disiplin yönünü daha iyi ifade ettiğinin düşünülmesinden hem de çalışmada ‘Kamu Yönetimi’nin bir disiplinin adı olarak değil, bir kavram olarak kullanılmasından dolayı yaşanacak karışıklıklarının önüne geçilmek istenmesinden kaynaklanmaktadır.

Uygarlığı 'ilerleme', uygarlığın doğması için gerekli koşulların oluşmasını sağlayan kültürü 'maddi-manevi ortaklıkların tümü', bu ikisine bağlı olarak kurulan ilk kentleri 'belirli bir mekânda yoğunlaşma', tüm bunlar doğrultusunda ortaya çıkan devleti de 'toplumsal örgütlenmenin özgül bir biçimi' olarak ele alırsak; bu gelişim sürecinin ilk gözlemlenebileceği yer Aşağı Mezopotamya'dır. Bu bölge, hem akrabalık ilişkilerinden bağımsız olarak çeşitli birimlerin birbirini gerektirdiği bir kentleşme sürecine hem de devletli toplumların gelişimine tanıklık etmekte; yönetimin ve yönetsel aygıtların ortaya çıktığı sistemin de ilk aşamasına sahne olmaktadır.

Dördüncü binyıl insanlık tarihinin çok önemli bir dönemidir. Çeşitli kültürel süreçlerin bu dönemde doruğa ulaşarak devletler, kentler ve yazı gibi, bir hiyerarşi tarafından ve uzmanlaşmış işgücü kullanılarak örgütlenmiş karmaşık bir toplumun kanıtları olan pek çok çığır açıcı yeniliği yarattığını görüyoruz. Bu gelişmeler Mezopotamya'nın güneyinde gerçekleşmekle birlikte tüm Yakındoğu'yu etkilemiştir (Van de Mieroop, 2006: 39).

Tarihsel olarak M.Ö. IV. binyılın sonu ve M.Ö. III. binyılın başı, coğrafi olarak da Aşağı Mezopotamya'da gerçekleşen bu büyük yapısal değişim ve dönüşüm sürecinin iktisadi, siyasi, yönetsel, ideolojik, dinsel, toplumsal, sosyal, kültürel pek çok nedeni ve sonucu bulunmaktadır. Tüm bu nedenlere ve sonuçlara bağlı olarak da bazılarına göre 'ilk kentler' kurulmuş, bazılarına göre de 'erken devlet' ortaya çıkmıştır. Bu süreçte kentleşmenin, erken devletin doğuşundan önce gerçekleşmiş olması gerektiği düşünülmekle birlikte; bu çalışmanın amacı, kentin gelişiminin hangi noktasında bir devletin varlığından söz edilebileceğini belirlemek ya da devlet ortaya çıktıktan ne kadar süre sonra kentlerin kurulduğunu göstermek değildir. Üçüncü bir bakış açısı olan, kent ve devletin birbirlerini gerektiren süreçler sonunda birlikte var oldukları düşüncesinin doğruluğunu ortaya koymak da hedeflenmemektedir. Çalışmanın iki amacı bulunmaktadır. Birincisi, Yönetim Bilimi disiplininin, kentin başlangıç noktasını da devletin doğuşunu da bu dönemden itibaren ele almasının gerekliliğini gösterebilmektir. Disiplinin bütün çalışma alanlarının ve konularının, yönetim düşüncesi üzerinden şekillendiği hatırlanırsa, bu gereklilik daha da anlam kazacaktır; çünkü bahsi geçen dönem yönetimin ve yönetsel aygıtların da ortaya çıktığı ve kökenlerinin aranması gereken yerdir.

Bu nedenle öncelikle arkeolojik olarak, ilk kentlerin ve kentleşme sürecinin hangi koşullar altında ortaya çıktığı, bir yerin kent sayılabilmesi için gerekli olan kriterler doğrultusunda anlaşılmasına çalışılmış; konu, yönetim açısından ifade ettiği anlam çerçevesinde ele alınmıştır. Daha sonra antropolojik olarak, devlet kuramlarının erken devletin doğuşunu hangi sınıflandırmalar üzerinden, hangi nedenlere/koşullara dayandırarak açıklamaya çalıştıkları; yine yönetim çerçevesi içinden değerlendirilmiştir.

Temelde belli bilim dalları ve disiplinlerin alanı olan konuların; farklı bilim dalları ve disiplinler tarafından değerlendirilme çabaları, birtakım zorluklar içermektedir. Bu zorlukların en önemlilerinden biri de kavramsal düzeyde yaşanan karışıklıklardan kaynaklanmaktadır. Bu durumla, ilk kentlerin ortaya çıkışının ve erken devletin doğuşunun yönetim açısından ele alınmaya çalışıldığı bu çalışmada da karşılaşılmıştır. Ele alınan dönemde ortaya çıkan birimlerin; savunulan görüş doğrultusunda kent ya da devlet olarak nitelendirilmesi, birbirleri yerine kullanılabilmesi, bazen de ikisini de nitelenmek için kent-devleti ifadesinin tercih edilmesi, Arkeoloji ve Antropoloji açısından dahi çözümlenebilmiş konular değildir. Bunun yanı sıra dönemi ele alan çalışmalarda 'kamu yönetimi' ve 'bürokrasi' kavramlarının kullanımları ile ilgili de bir sorun bulunmaktadır. Her iki kavram da belli koşullar altında, tarihin belli bir aşamasında ve belli bir mekânda ortaya çıkmıştır; bu nedenle her ikisinden de ancak 17.-18. yüzyıldan itibaren bahsedebilmek mümkündür. Dolayısıyla çalışmanın ikinci amacı; Yönetim Bilimi ile Arkeoloji ve Antropoloji arasında, kavramsal olarak sorun yaratabilecek olan ifadelerin doğru kullanımlarını belirleyebilmektir.

Bu doğrultuda ilk olarak Yönetim Bilimi içinden bir değerlendirme yapabilmek için konuyu kent-devlet ayrımı yerine 'çevre-merkez' ya da 'yöneten-yönetilen' üzerinden yapmanın daha işlevsel olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. İkinci olarak, tanım bakımından olmasa da tarihsel olarak dönemi, kamu yönetimi ve bürokrasi kavramlarıyla nitelendirmenin yanlış olmasından dolayı kamu yönetimi yerine 'yönetim'; bürokrasi yerine de 'erken bürokrasi' ya da 'yönet-sel aygıt' ifadelerinden birinin tercih edilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Yönetim Bilimi, bir disiplin olarak kurumsallaşmasını uzun yıllar önce tamamlamış olsa da başından itibaren disiplinlerarası bir çalışma tarzına sahiptir. Sosyal bilimlerin yanı sıra Pozitivizm nedeniyle Fizik, Sistem Yaklaşımı nedeniyle Biyoloji gibi doğa bilimlerinden dahi yararlanmasına rağmen; Arkeoloji ve Antropoloji gibi bilim dallarını genellikle görmezden gelmektedir. Her türlü yönetimin gerçekleştiği örgütsel yapıyı ve işlevlerini, bu yapının ve işlevlerin bileşenlerini, bu bileşenlerin etkileşimlerini ve tüm bunları yapmaya olanak sağlayan aygıtları konu edinen bir disiplin olarak Yönetim Bilimi'nin; bütün bunların 'ilkel' ya da 'erken' düzeylerde ortaya çıktığı aşamayı göz önünde bulundurarak hareket etmesi bir tercih değil, zorunluluk olmalıdır. M.Ö. IV. binyılın sonu M.Ö. III. binyılın başında Aşağı Mezopotamya'da yaşanan bu aşamayı, Arkeoloji ve Antropoloji'nin sunduğu bilgiler olmadan değerlendirmek de mümkün değildir. Bu, Yönetim Bilimi'nin disiplinlerarası çalışma tarzına sağlayacağı katkının yanı sıra evrensellik, bütünsellik ve genel-geçer bilgi birikimi iddialarını sürdürebilmesi için de gereklidir. Tüm bunlar ve yukarıda

belirtilen iki amaç doğrultusunda; betimsel araştırma olarak kurgulanan çalışma, teoriktir ve literatür taramasına dayanmaktadır.

İlk Kentlerin Kurulması ve Yönetim

İlk kentin nerede ve ne zaman ortaya çıktığı, kentleşme olgusundan ise hangi tarihten itibaren bahsedilebileceği hâlâ tümüyle açıklığa kavuşmuş değildir. Gittikçe artan ve genişleyen arkeolojik araştırmalar ve antropolojik çalışmalar neticesinde sürekli olarak farklı düşünceler ortaya atılmaktadır. Bu nedenle ilk kentin neresi olduğu ve kentleşmenin ne zaman başladığı gibi sorulara verilen yanıtlar, değişebilmektedir. Kentin ve kentleşmenin tam olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığını söylemek mümkün olmasa da bu konuda görüşlerin birleştiği yer, uzun zaman önce olduğu düşünülen ‘Batı’ değil ‘Doğu’dur. Genel olarak Doğu olarak ifade edilen yer ise spesifik bir alana, Aşağı Mezopotamya bölgesine tekabül etmektedir.

Gerçek organik bir kentin belirtisi, yalnızca onun içinde farklılaşmaya ve karmaşılaşmaya uğramış bulunması değildir; kentin hinterlandına bağımlı olması kadar, hinterlandın da kente bağımlı durumda bulunmasıdır. Bir organik kent, varlığı ancak ideolojik-siyasal yollarla haklı gösterilebilen yalnızca bir tüketim merkezi değildir; aynı zamanda bölgenin ekonomik yaşamında, onun asal bölümünü oluşturan bir merkez olmasıdır. Bu nitelikleri taşıyan organik kentin arketipi kent devleti olup, gerçek organik kentin yüreği ise ilkin Mezopotamya’da atmıştır (Maisels, 1999: 493).

İlk kentlerin ve kentleşme olgusunun gözlemlendiği Aşağı Mezopotamya’daki her yerleşmenin kent olduğunu söylemek ya da kentleşmenin bütün bölgede aynı tarihte başladığını iddia etmek mümkün değildir. Dolayısıyla “neye kent denebileceğini ve neye denemeyeceğini büyük oranda tarihsel şartlar belirler” (Van de Mierop, 2006: 41). Buna ek olarak, bir yerleşim yerinin kent olup olmadığının anlaşılabilmesi için farklı unsurlara ya da bu farklı unsurların bir arada bulunup bulunmadığına da bakılmaktadır. Bu unsurlar; sur, boyut, nüfus, yazının varlığı, üretim araçlarının çeşitliliği, uzmanlaşma (çeşitli mesleklerin varlığı), kamu yapıları, anıt yapılar, berkitme duvarlar, mühürler, çanak-çömlek, plan, süreklilik, iş bölümü, hiyerarşi, otorite, yöneten-yönetilen ayrımı, tabakalaşma, hatta ölü gömme alışkanlıkları ve mezarlar gibi pek çok farklı alanı içermektedir.

Bunların birkaçı ya da hepsi bir araya gelse dahi kentin, dünyanın her yerinde, aynı zamanda, aynı şekilde ortaya çıktığını ve belli bir tarihten itibaren kentin ya da kentleşmenin tüm dünyada birdenbire meydana gelen bir gelişme olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda, farklı bileşenlerle ortaya çıkan ve insanlık tarihini en fazla etkileyen olgulardan biri olan kentleşme; hâlâ Arkeoloji, Antropoloji, Etnoloji, Etnografya, Sosyoloji, Tarih, Coğrafya, Kent Bilim gibi alanlarda çeşitli ekollerin birbirinden

farklı görüşlerine konu olmaktadır. Tüm bunlara rağmen, günümüzdeki çalışmalar doğrultusunda, ilk kent olarak Aşağı Mezopotamya’da bulunan hem bir dönemin hem bir bölgenin hem de bir kentin adı olan ve M.Ö. IV. binyılın sonu ile M.Ö. III. binyılın başına tarihlenen ‘Uruk (Warka/Varka/Uarka)’ yerleşiminin kabul edildiğini görüyoruz (Van de Mieroop, 2006: 39-49; Maisels, 1999: 222-251; Hout, 2000: 26; Çevik, 2005: 74).

Bu kabul, Childe’in Neolitik Devrim ve Kent Devrimi olarak adlandırdığı ve ‘İki Devrim’ dediği dönemlendirme ile ilgilidir. “Besin edinme yollarının doğal kaynakları doğrudan tüketmeden (avlanma ve toplama) üretime (tarım ve hayvancılık) götüren uzun süreç, 12.000’den 8.000’e kadar, yaklaşık dört bin yıl” (Frangipane, 2002: 41) gibi uzun bir dönemi kapsamış ve Childe bu dönemin sonrasını anlamaya ve anlatmaya çalışırken klasik tarihlendirmenin² yerine ‘İki Devrim’i önermiştir. Bu öneri, insanlığın gelişim sürecini sadece tarihsel olarak değil; iktisadi, toplumsal, kültürel boyutlarıyla da ele aldığı için oldukça önemli bulunmuş ve benimsenmiştir.

Childe (2004: 54-78), *Kendini Yaratan İnsan* adlı eserinde, Neolitik Devrim’i aşağı yukarı M.Ö. 6.000-M.Ö. 3.000³ yılları arasındaki dönemde köy yaşamının başlamasıyla karakterize etmektedir. Kent Devrimi ise M.Ö. IV. binyılın sonu M.Ö. III. binyılın başında gerçekleşmiştir. Bu dönem, pek çok gelişmenin yanı sıra “kendi kendine yeterli küçük köyleri, yan endüstri ve dış ticaretle ek geçim kaynağı sağlayan, düzenli biçimde Devlet örgütüne sahip kalabalık kentler durumuna getirmiştir” (Childe, 2004: 79).

Childe, bir yerleşim yerinin kent sayılabilmesi için sahip olması gereken kriterleri ise 1950 yılında yayımlanan ünlü makalesi “Kent Devrimi”nde sıralamıştır. Buna göre bir yere kent payesi verilebilmesi için bakılması gereken ölçütler; yerleşim yerinin boyutları ve nüfusun yoğunluğu, tam zamanlı çalışan uzman işgücünün varlığı, üretim fazlası ve bunun tek bir elde toplanması, anıtsal kamu yapılarının varlığı, sınıflı toplumun ortaya çıkması, yazının bulunması, kesin (aritmetik, geometri) ve tahmine dayalı (astronomi) bilimlerin varlığı, sanatsal

² Klasik tarihlendirme genel olarak; Buzul Çağı’nın bitmesinden sonra sırasıyla Paleolitik (Eski Taş/M.Ö. 2.000.000-M.Ö. 8.000), Neolitik (Yeni Taş/M.Ö. 8.000-M.Ö. 5.500), Bakır Çağı (Kalkolitik/M.Ö. 5.500-M.Ö. 3.000), Tunç Çağı (M.Ö. 3.000-M.Ö. 1.000), Demir Çağı (M.Ö. 1.200-M.Ö. 750) şeklinde yapılmaktadır. Bu tarihlendirmeye, Batı Avrupa gibi sadece bazı yerlerde görülen, bir geçiş dönemi olan Paleolitik ve Neolitik arasında yer alan Mezolitik de (Orta Taş/M.Ö. 10.000-8.000) dâhil edilebilmektedir.

³ Neolitik dönem genel olarak M.Ö. 8.000’de başlatılmaktadır. Childe (2004: 68) ise Neolitik dönemi, *Kendini Yaratan İnsan* adlı eserinde (ilk basımı 1936) M.Ö. 6.000’den başlatmaktadır. Daha sonra yayımlanan *Tarihte Neler Oldu* adlı eserinin 1942 yılındaki ilk basımında Neolitik dönemin günümüzden 8.000 yıl önce başladığı yazmaktadır. Fakat eserin daha sonraki basımlarında günümüzden ‘8.000’ yıl önce başladığı yazılan Neolitik dönem, ‘10.000’ olarak değiştirilmiştir (Childe, 1964: 24).

ifadelerde kavramsallaştırma, uzak mesafeli ticaretin başlaması ve son olarak da devlet örgütlenmesinin varlığıdır (Childe, 1950: 9-16).

İlerleyen yıllarda Childe'in hem Neolitik Devrim hem de Kent Devrimi'ne ilişkin görüşleri sorgulanmaya başlanmıştır. Bir yandan Neolitik'in bir devrim olmaktan ziyade bir evrim süreci olarak değerlendirilmesi gerektiği, diğer yandan kentlerin Childe'in öngördüğünden çok daha önce ortaya çıktıkları tartışmaya açılmıştır.

Kent var olmadan önce mezralar, yerleşim yerleri, tapınak alanları ve en önemlisi köy vardır. Kentin ortaya çıkmasıyla köyün sahip olduğu unsurlar ortadan kalkmamış; fakat dönüşmüş, gelişmiş ve daha karmaşık şekillerde kent hayatına uyum sağlamışlardır. Bu nedenle Childe'in 'Kent Devrimi' olarak tanımladığı süreci, çeşitli nedenlerle çok önemli olmasına rağmen, bir devrim olarak nitelendirebilmek pek de mümkün gözükmemektedir. Kent adı verilen yeni yapı aslında eskiden var olan hiçbir şeyi, en azından kökünden, ortadan kaldırmamıştır. Kümülatif bir büyümeye, gelişmeye ve dönüşüme tekabül etmektedir.

Bu doğrultuda hem Childe'in öngördüğünden daha önceye tarihlenen hem de yazının henüz bulunmadığı dönemde var olan, ilk kentler oldukları düşünülen ve "en çok kullanılan iki örnek, Filistin'deki Eriha (*Jericho*) ile Anadolu'daki Çatalhöyük'tür" (Hout, 2000: 27). Eriha'daki kazıları 1952-1958 yılları arasında yürüten Kenyon (1957: 267), bu yerleşmenin tarihteki ilk kent olduğunu iddia etmiştir. Çatalhöyük'teki kazıları 1961-1965 yılları arasında yürüten Mellaart (1964: 94) ise bu yerleşmenin, tarihteki ilk kent olduğu görüşündedir. M.Ö. 8.000'in ilk yarısına tarihlenen Eriha ile M.Ö. 6.000'in ilk yarısına tarihlenen Çatalhöyük'ün birer kent olup olmadıkları üzerinde bir görüş birliği bulunmamakla birlikte; genel olarak iki dönemin de çok erken olduğu ve kentlerde bulunması gereken özelliklerin çoğunu taşımadıkları yönündeki değerlendirmeler ağır basmaktadır (Hout, 2000: 26-36; Maisels, 1999: 222; Çevik, 2005: 11-23). Bu düşünceler araştırmacıları tekrar, daha önce de bahsedildiği üzere M.Ö. IV. binyılın sonu ve M.Ö. III. binyılın başına tarihlenen Uruk ve çevresinin, ilk kent ve kentleşme olgusunun başladığı yer olarak kabul edilen görüşe yönlendirmektedir (Adams ve Nissen, 1972; Algaze, 1993).

Yukarıda bahsi geçen iki eleştiriyle bağlantılı olarak, Childe'in düşüncesinde en çok karşı çıkılan noktalardan diğeri de bir yerin kent sayılabilmesi için gerekli kriterlerden biri olarak gördüğü, yazının ortaya çıkmış olması gereğidir. Bu düşüncede olanlara göre, yazı bir yerleşim yerinin kent olarak adlandırılması için yeterli ve gerekli bir ölçüt değildir.

Eğer Gordon Childe'in belirlediği ölçütlere bağlılığı sürdürmek gerekseydi ve eğer yazıyla desteklenmiş karmaşık idari sistemlerin var olmadığı du-

rumlara tam anlamıyla kentleşmiş bir uygarlığı oturtamayacağımız düşüncesinde olsaydık, Bereketli Hilâl'in büyük bölümünün kentleştiği sonucunu çıkartmamız için M.Ö. 2. binyılın başlarını hatta ortalarını beklememiz gerekecekti (Thalman, 2000: 108).

Bir yerleşim yerinin kent olarak nitelendirilebilmesi için gerekli olmayan tek ölçüt yazı da değildir. Childe'in belirlediği ya da farklı isimlerin gerekli gördüğü pek çok koşul, kent, malların depolanması ve dağıtılması işlevini yerine getirdiği sürece göz ardı edilebilmektedir. Kaldı ki bu işlev dahi toplumsal, kültürel ve dinsel farklılaşma doğrultusunda “kent henüz sabit bir yerleşim yeri olmadan önce bile, insanların belli dönemler bir araya geldikleri bir toplanma yeri olarak başlar hayatına” (Mumford, 2007: 21) düşüncesiyle, daha da erkene çekilebilmektedir. Dolayısıyla baş edilmesi gereken tek sorun, ilk kentin neresi olduğu ya da bir yerleşim yerinin kent olarak kabul edilmesi için hangi özelliklere sahip olması gerektiği değildir; elbette ki bu sorunla doğrudan bağlantılı olan, kentin nasıl tanımlandığıyla ilgili de bir zorluk içermektedir. Bu zorluk aynı zamanda günümüzdeki kent tanımı ve algısıyla ya da Orta Çağ kenti gibi, tarihin belli bir dönemindeki görünümü ile ilk kentler için yapılan tanımların birbirlerinden farklı olmasını da kapsamaktadır. Aradaki binlerce yılı uzlaştıramasa da genel bir tanımla Van de Mieroop (2006: 41) şöyle yapmaktadır:

Basit ve açık bir tanımının yapılması zor olsa da, kent kavramını içgüdüsel olarak belli özelliklerle özdeşleştiririz: birbirine yakın oturan ve tarım dışı işler de dahil olmak üzere pek çok meslekleri olan çok sayıda insan... Bir yerleşimin büyüklüğü kent olarak statüsü açısından önemli bir göstergedir; sakinleri arasındaki işgücü uzmanlaşması düzeyi için de aynı şey geçerlidir. Kentte birey ya da bireysel olarak aile kendi kendine yetemez; belli mallar ve hizmetler için başkalarına bağımlıdır. Ama sunulan hizmetler aynı yerleşimin sakinleriyle sınırlı değildir ve bu da belki de, kent tanımının en önemli kriteridir. Kent hem kendi sınırları içinde hem de çevresindeki kalıcı ya da mevsimlik yerleşmelerde yaşayan insanlar arasında aracı işlevi görür; malların toplanma ve yeniden dağıtılma noktasıdır ve bazı merkezi hizmetler sunar. Kendi coğrafi ortamı içerisinde bir merkez, hem kendi sakinleri hem de kırsal kesimde yaşayanlar için bir odak noktasıdır.

Bu tanım ve ilk kentlerin ortaya çıkmaya başladıkları zaman dikkate alındığında, konu ile ilgili birtakım saptamalarda bulunmak mümkündür. İlk olarak göze çarpan, belli bir alanda yaşanan yoğunlaşmadır. Bu yoğunlaşmanın alan ve nüfus bakımından sayısal karşılığı, tarihin farklı dönemlerinde farklı olsa da kendi döneminin gerçeklerini yansıtmalıdır. İkinci olarak tarım dışı mesleklerin ortaya çıkmış olması gerekir ki bunun da iki anlamı bulunmaktadır; köy yaşamından farklılaşma ve işgücünün uzmanlaşması. “Yüzlerce metrekareyi kaplayan evlerden meydana gelen bir Neolitik yerleşim alanı, toplumsal yapısı bir köy gibi kaldığı sürece kent sayılamaz” (Hout, 2000: 32). Aynı zamanda sadece tarım ve

hayvancılık alanlarının kendi içlerinde yaşanan uzmanlaşma da köy örgütlenmesinin ortadan kalktığını iddia etmek için yeterli değildir. Uzman zanaatkarların çeşitliliğinde yaşanan artış, hem toplumdaki farklı kesimlerin birbirlerine olan bağımlılıklarının düzeyini yükseltmiş hem de daha iyi bir örgütlenme/yönetim ihtiyacı doğurmuştur. “Gerçek bir kent, örgütlü hiyerarşik siyasal ve sosyal bir yapı yansıtmalıdır. Böyle bir kent, belli bir ekonomik ve sosyal gelişmeye tanıklık etmeli; barındırdığı insanlarla çevresinde yaşayan insanlar arasında yeni bir tür ilişkinin kurulduğunu göstermelidir” (Hout, 2000: 34). Kentler ve çevrelerindeki kırsal kesimler arasında ortaya çıkan bağımlılık ilişkisi; merkezin çevre üzerindeki denetimini artırması, hiyerarşik konumların keskinleşmesi ve sosyal katmanların belirginleşmesi sonucunu doğurmuştur.

Konuyla ilgili hemen hemen her tanıtımda karşımıza çıkan kentlerin malların toplanma, depolanma ve dağıtım merkezi olması ise dinsel, iktisadi, siyasal, yönetsel, toplumsal, sosyal ve ideolojik olarak farklı anlamlara sahiptir. Kentin; malların toplandığı, bölüşüldüğü ve dağıtıldığı bir merkez haline gelmesiyle ya da böyle bir merkez haline geldiği için kent niteliği kazanmasıyla, sadece bu işlerle uğraşan uzmanlaşmış kişilere, yani yöneticilere ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu uzmanlaşmayı her alanda görmek mümkündür. Dolayısıyla hem yöneticilerin ortaya çıkması hem de kentlerde/kent-devletlerinde ortaya çıkan bu uzmanlaşma, yapılan işin önemine göre bir hiyerarşiyi de beraberinde getirmiştir. Bu hiyerarşinin kanıtları, Uruk'un son aşamasından (Uruk IV) itibaren ulaşılabilen ‘Unvanlar ve Meslekler Listesi’nde⁴ açıkça görülmektedir.

Sırasıyla ikonografik ve metinsel kanıtların elde edildiği, Uruk döneminin Orta ve Geç evrelerinden önce Mezopotamya topluluklarının en üst basamağının bir resmini ortaya koymak mümkün değildir. Bunun en önemli kaynaklarından biri; sorgusuz sualsiz Uruk kurumlarının doğası ile ilgili olan, geleneksel olarak ‘Unvanlar ve Meslekler Listesi’ olarak adlandırılan ve Uruk döneminin son aşamasına tarihlenen (Uruk IV metni yazısı) bir yazı alıştırmasının parçalarıdır. Belgenin, sonraki Erken Hanedan dönemine ait tam versiyonunda, bir tür hiyerarşik düzen içinde 120 kategoriden fazla uzmanlaşmış idari ve dini personel listelenir (Algaze, 2013: 79-80).

Bu belgeden çıkarılabilecek sonuçlardan birisi; üretimin merkezi bir güç tarafından yönetilen, karma bir örgütlenme sistemi doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu güç; üretim işlerini uzmanlaşmış kişilere vermiş, bunları hiyerarşik olarak sıralamış ve denetimi kurumsallaştırmıştır. Toplumsal tabakalaşmanın en üst basamağında bulunan bu kişiler dini, iktisadi ve siyasi egemenliği elinde bulunduranlardır. Her türlü kamusal faaliyet için yaptırım gücü olan bu grup, etki

⁴ ‘Titles and Professions List’ karşılığı olarak çevrilen başlıktan, farklı kaynaklarda ‘Standart Meslek Listesi’ (Van de Mieroop, 2006: 48), ‘Meslekler Listesi’ (Nissen, 2004: 94) ya da ‘Sözcük Listesi’ (Frangipane, 2002: 219) olarak da bahsedilmektedir.

alanını gittikçe artırmış ve sonuçta farklı bir toplumsal yapının ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Bu yeni yapılanma kendini coğrafi yayılma, daha gösterişli tapınaklar, kamu yapıları ve anıtları, zanaatlerin niteliği ve niceliğindeki değişim, uzmanlaşma, standartlaşma, üretimin sadece ekonomik bir faaliyet olmaktan çıkıp aynı zamanda siyasi-ideolojik bir anlam kazanması ve hatta silindir mühür kullanılmaya başlanması vb. pek çok alanda hissettirmiş; dönemin sonunda da yazının bulunmasıyla bambaşka bir görünüm ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda;

Başlangıcından itibaren kent, uygarlığın mallarını depolayıp, nakletmek için özel olarak donatılmış, asgari alandan azami olarak yararlanılacak ölçüde yoğunlaştırılmış, ama aynı zamanda giderek büyüyen bir toplumun ve ona ait toplumsal bir mirasın değişen ihtiyaçlarına ve karmaşılaşan biçimlerine yaşam alanı tanıyacak kadar yapısal genişlemeleri gerçekleştirme gücüne sahip bir yapı olarak tanımlanabilir (Mumford, 2007: 46).

Kentler ya da genellikle bu yerleşimlerin birbirlerinden bağımsız birimler olduklarını belli etmek için kullanılan tabir ile kent-devletleri, önceki dönemin köy topluluklarından her alanda daha karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Tarihin belli bir aşamasında, belli bir coğrafyada, belli koşullar altında ortaya çıkan bu gelişme; adına ister devrim diyelim ister evrim, uzun bir sürece tekabül etmektedir. Buna karşın bu süreci kentin ortaya çıkma serüveni olarak görenler olduğu gibi, bu yeni yapının devlet örgütlenmesinin ilk biçimi ya da başka bir ifadeyle ‘erken devlet’in başlangıcı olduğunu savunanlar da vardır. Devletin varlığının kentleşmeye bağlı olmadığını düşünen Claessen (1993: 170) “kentleşmeye gelince, onun devletin ortaya çıkmasından sonra gelişen bir olgu olduğu anlaşıyor” demektedir. Benzer düşünceye sahip bir diğer isim de “...erken devletin siyasal merkezinin mutlaka kent merkezi olmasının gerekmediğini görüyoruz” diyen Skalnik’tir (1993: 252). Bu görüşlerin karşısında olan Maisels’e göre (1999: 322) “toplumsal karmaşıklık, tabakalaşma ve kentleşme genellikle, devlet oluşumu kuramlarının ya da modellerinin ışığı altında tartışılır”; fakat bu durum kentlerin, devletten sonra ortaya çıktığı anlamına gelmez.

Kasabaları ya da kentleri bulunmayan (geniş bir köyle işlerini görebilecek) şeflikler gösterilebilir; ama kasabaların, kentlerin bulunmadığı bir devlet bulunup gösterilemez; çünkü devlet, erkin yoğunlaşması ve uzmanlaşması olgusuna dayanır; ki bu uzmanlaşma, sonul denetimin bir bütün olarak halkın elinden çekilip alınması anlamına gelir. Kısacası, devletin oluşması, yatay siyasal ilişkilerin yerini ast-üst dikey siyasal ilişkilerin almasına bağlıdır (Maisels, 1999: 490-491).

Yukarıdaki satırlar kentin, devletten önce ortaya çıktığı düşüncesini savunduğu kadar, kent ve devlet tanımlarının ne kadar muğlak olduğunu ve iç içe geçtiğini de göstermektedir. En azından Uruk için; gücün belli bir grubun elinde toplandığını, bu grubun yaptırım yetkisi olduğunu, uzmanlaşmış yöneticilerin varlığını ya da hiyerarşik siyasal ilişkileri reddetmek mümkün gözükmemektedir.

Kent ve devletin birbirini gerektiren süreçler sonunda, birlikte var oldukları görüşünü savunanları (Childe, 1950; Adams, 1966) bir yana bırakırsak; kent için devlet, devlet için de kent olmazsa olmaz koşullar değildir. Ancak hem sahip oldukları özellikler hem de uygarlığın birer gereği olmaları, bu iki olguyu beraber değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu değerlendirmeye ve konunun Yönetim Bilimi açısından önemine geçmeden önce 'erken devlet'in ya da başka bir ifadeyle 'ilkel devlet'in ortaya çıkma koşullarını ve devletin kökenine dair kuramların konuyu nasıl ele aldıklarını tartışmak gerekmektedir.

Erken Devletin Doğuşu ve Yönetim

Devletin ortaya çıkış süreci, son birkaç yüzyıl boyunca Tarih, Felsefe, Sosyoloji, Siyaset Bilimi, Yönetim Bilimi gibi sosyal bilimlerden tarafından ortaya konmaya çalışılırken; 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren artık Arkeoloji ve Antropoloji gibi bilim dallarının yöntemlerinin gelişmesi ve verilerinin artmasıyla bu yöne doğru bir kayma yaşanmıştır. Modern devletin doğuşunu anlamak için bahsi geçen sosyal bilim dalları yeterli olsa da kentleşmenin ve devlet örgütlenmesinin ilk biçimlerinin ya da 'erken devlet'in anlaşılabilmesi için arkeolojik bulguların ve antropolojik yorumların da işin içine katılması gerekmektedir. Bu gerçeği çok daha önce gören ve ilk insan topluluklarından modern devletin ortaya çıkışına kadarki süreci, arkeolojik ve ağırlıklı olarak antropolojik verilerle destekleyerek açıklayan ilk isim Engels'tir.

İlk olarak 1884 yılında yayımlanan *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserinde Engels (2008); bu üçünün tarihsel ve mekânsal olarak yaşadıkları değişimleri inceleyerek, birbirlerini gerektirme koşullarını açıklamaktadır. Engels (2008: 11-13) bu eseri, Morgan'ın 1877 tarihli *Eski Toplum*⁵ isimli kitabı ile Marx'ın bu kitaptan çıkardığı özetler arasındaki eleştiri notları doğrultusunda şekillendirdiğini belirtmektedir.

Engels bu eserde, ilk insan topluluklarından devletin ortaya çıkışına kadar olan gelişmeleri sıralar. Barbarlığın aşağı aşamasında iş bölümünün kendiliğinden olduğunu belirten Engels'e göre, bu dönemde ne birinci toplumsal iş bölümü ne de özel mülkiyet fikri vardır. Sonrasında hayvanlar evcilleştirilir ve çoban aşıretler barbarlardan ayrılırlar; birinci toplumsal iş bölümü gerçekleşir. Bu tarihten itibaren değişim düzenli bir şekilde gerçekleşmiştir; ihtiyaçtan fazla üretim takası artırmış, çobanlığın yapılmasının mümkün olmadığı yerlerde de tarım gelişmiştir. Hayvancılık, tarım ve sonrasında madenlerin işlenmesi (bakır, kalay ve tunç)

⁵ Kitap Türkçeye iki cilt olarak çevrilmiştir. Bkz. L. H. Morgan (1987). *Eski Toplum I*. (Çev. Ü. Oskay). İstanbul: Payel Yayınları; L. H. Morgan (1987). *Eski Toplum II*. (Çev. Ü. Oskay). İstanbul: Payel Yayınları.

daha fazla üretim anlamına gelmiştir. Madenlerden elde edilen silahlar savaşlarda kullanılmış, savaşlar ise daha çok kölenin yaratılmasını sağlamıştır. Böylece toplulukların efendi-köle, sömüren-sömürülen şeklinde bölünüşleri, bu aşamada gerçekleşmiştir (Engels, 2008: 186-189).

Barbarlığın yukarı aşamasında demirin bulunmasıyla birlikte hemen hemen her alanda büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerden biri de zanaatlerin artması ve yetkinleşmesidir. Bunun sonucunda küçük zanaatlerin tarımdan ayrılmasıyla ikinci toplumsal iş bölümü gerçekleşmiştir. İlk olarak emek gücünün değerinin artması, köleliğin yayılması, meta üretiminin ortaya çıkması, para olarak basılmamalarına rağmen değerli madenlerin önem kazanması, zenginler ile yoksullar arasındaki sınıfsal farkların belirginleşmesi, ekilebilir toprakların zamanla kalıcı olarak ailelere verilmesiyle özel mülkiyete geçişin koşullarının yaratılması gibi önemli değişimler gerçekleşmiştir. İlerleyen zamanlarda ise aşiretlerin birleşmesiyle askeri şef daimî bir görevli olarak ortaya çıkmış, savaş örgütlenmesi sadece korunma amaçlı olmaktan çıkarak komşuların elindekini yağmalamak için bir sanayi durumuna gelmiştir. Babalık hukukunun da gelişmesiyle gücün soydan soya geçmesinin yani kalıtsal bir hal kazanmasının yolu açılmış ve nihayetinde halkın bir parçası olan güç, halkın üstünde egemenlik kazanmış ve baskı aracı durumuna evrilmiştir (Engels, 2008: 190-193).

Uygarlığın eşiğine gelindiğinde ise hem iş bölümünü hem de sınıfsal durumu etkileyen bir gelişme yaşanır; tüccarlar ortaya çıkar. Daha önceki dönemlerde üretime dayanan bütün işler, iş bölümleri ve sınıflar üretime herhangi bir katkısı olmayan; ama iktisadi olarak herkesi ve her şeyi boyunduruğu altına alan tüccarların yönetimi altına girer. Sadece üretimin değişimi ile ilgilenen bu sınıf, üçüncü toplumsal iş bölümünün de doğmasına kaynaklık eder.⁶ Öncelikle madeni para ortaya çıkar; metallerin metası olan bu yeni icada sahip olmak üretim dünyasına hükmetmek anlamına gelir, paranın ödünç verilmesiyle de faiz ve tefecilik başlar. Toprağın da tam kullanım hakkının yanı sıra satılabilen bir meta haline gelmesiyle servetin küçük bir sınıfın elinde toplanmasının önünde hiçbir engel

⁶ Engels'in yaşanan üç büyük toplumsal iş bölümü hakkındaki görüşleri ile ilgili olarak aydınlatılması gereken bir husus bulunmaktadır. Engels'in görüşlerini Morgan'ın 1877 tarihinde yayımlanan *Eski Toplum* isimli kitabına ve Marx'ın bu kitaptan çıkardığı notlara dayanarak oluşturduğu, metnin içinde belirtilmişti. Bu doğrultuda Engels de birinci toplumsal iş bölümünü çobanlığa geçişle, ikinci toplumsal iş bölümünü küçük zanaatlerin önem kazanmasıyla, üçüncü toplumsal iş bölümünü de tüccarların ortaya çıkışıyla ilişkilendirmiştir. Fakat Morgan'dan sonra yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılar neticesinde, *Eski Toplum*'daki bazı düşünceler sorgulanmaya başlanmıştır. Bu düşüncelerden biri de kesin olmamakla birlikte, bitkilerin hayvanlardan daha önce evcilleştirildikleriyle ilgilidir (Şenel, 2006: 256-260). Dolayısıyla genel olarak kabul edilen görüşe göre; birinci toplumsal iş bölümü avcılık-toplayıcılık aşamasındaki erkek-avcı, kadın-toplayıcı olduğu için cinsler arasındaki farklılaşma, ikinci toplumsal iş bölümü önce tarımın sonra hayvancılığın ortaya çıkması sonucu çiftçilikle çobanlığın ayrılması, üçüncü toplumsal iş bölümü de tarım ve zanaatlerin farklılaşmasıyla ortaya çıkmıştır (Şenel, 1996: 16-42).

kalmamıştır. Böylece yoksulluk artmış, toprağa bağlı birlikteliğe dayalı aşiretler çözülmüş ve iç çelişkilerin bulunmadığı bir toplumun ihtiyaçlarına yönelik olarak ortaya çıkan örgütlenme tarzı işlevselliğini kaybetmiştir. İktisadi koşullar, uzlaşmaz karşıtlıklar ve toplumun sınıflara bölünmesi; yeni bir düzen gerektirmiş, eski örgütlenmenin yerine devlet geçmiştir (Engels, 2008: 193-198).

Engels’in yukarıda özetlenen düşüncelerinden de anlaşılacağı üzere devlet, ezelden beri var olan bir şey değildir; “toplumun, gelişmesinin belirli bir aşamasındaki bir üründür” (Engels, 2008: 199). Dolayısıyla devletin ortaya çıkması için bazı koşulların sağlanmış olması gerekir. Bunlardan birincisi, belli bir toprağa bağlı ve o toprak üzerinde örgütlenmiş uyrukların varlığıdır. İkinci olarak, silahlı güçlerin yanı sıra diğer toplumsal kurumların da dâhil olduğu ve toplumun üzerinde büyük bir otoriteye sahip bir kamu gücünün oluşturulması gerekir. Üçüncüsü, devletin bu kamu gücünü ayakta tutmak adına halktan topladığı vergilerdir. Vergilerin yetmediği zaman ise devlet borçları ortaya çıkar. Son olarak da halkın kamu görevlilerine hem saygı göstermelerini hem de otoriteye itaat etmelerini sağlamak için yasaların oluşturulması gerekir (Engels, 2008: 199-200).

Erken devletin ortaya çıkışıyla ilgili görüşleri, Engels ile benzerlik gösteren isimlerden biri, Engels’in aksine liberal olarak değerlendirilen (Heimann, 1944: 33) Oppenheimer’dır. ‘Fetih devleti’ düşüncesine göre, ilkel topluluklar arasındaki eşitsizlik, fetih yoluyla bir topluluğun diğerini boyunduruk altına alması ve vergiye bağlamasıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bunu gerçekleştirebilecek bir örgüte ihtiyaç vardır; o da devlettir.

İnsanların yaşayabilmesi için birbiriyle zıtlık içinde iki yol olduğunu belirten Oppenheimer’a göre (2005: 44), bu yollar çalışmak ve soymaktır. Bu zıtlığı daha net ortaya koyabilmek için de “bir kimsenin kendi çalışmasına ve bu çalışmasıyla başkalarının çalışmasını birbirine denk olarak değiştirerek, gereksinimlerini karşılmasına ‘ekonomik yollar’, başkalarının çalışmasının karşılıksız olarak elde edilmesine ‘siyasal yollar’” (Oppenheimer, 2005: 45) terimlerini önermektedir. Böylece aynı amacın yani ekonomik tüketim nesneleri elde etmenin, iki ayrı aracı yani çalışmak ve soymak arasındaki fark ortaya konabilecek; bu da devleti anlayabileceğimiz bir anahtar görevi görecektir. Devlet, işte bu ‘siyasal yollar’ın örgütüdür (Oppenheimer, 2005: 46). Bu nedenle ilkel avcı-toplayıcı topluluklarda devlet örgütü olamaz; çünkü, sömürü düzeni daha ortaya çıkmamıştır. Bu düzen, çobanlık aşamasında kurulur. Eşitlik; özel mülkiyet, gelir farklılaşması ve ‘siyasal yollar’ aracılığıyla sürekli olarak bozulur. Sonrasında kölelik ortaya çıkar. “Köleliği bulan ve böylece devletin boy atacağı toprağı işleyen, insanın insan tarafından ilk ekonomik sömürülmesi yöntemini yaratan göçebelere” (Oppenheimer, 2005: 52). Köle sahibi olmanın yolu da savaş, fetih, yağma, talan gibi yollarla güçlü olanın, güçsüz olanı egemenliği altına almasından geçer.

Çobanların kabile ekonomisine köleliğin girmesiyle birlikte, sınırları çizilmiş bir toprak parçasına sahip olmak dışında, devletin asal öğeleri tamamlanmış olur. Böylece devletin biçiminin tahakküm, içeriğinin ise insan emeğinin sömürülmesi olduğu ortaya çıkmış olur. Bundan sonra ekonomik farklılaşma ve toplumsal sınıfların oluşması yolunda hızla ilerlediği görülür (Oppenheimer, 2005: 54).

Antropologlara göre de devletli toplumlara geçilmeden önce karmaşıklık düzeyleri daha düşük olan en az iki ya da üç aşamadan geçilmiştir. Bunlardan ilki Service'in (1962) 'takım' (*band*); Fried'in (1967) 'eşitlikçi toplum' (*egalitarian society*) olarak adlandırdığı aşamadır. Bunların ikisi de her türlü işlevin en alt seviyede yerine getirildiği, ailelerin birlikteliğine dayalı toplanma şekilleridir. Anılan yazarlar, bu noktadan sonra ayrılırlar. Service, 'takım'dan sonraki aşamaları daha fazla amacın bir arada tuttuğu 'kabile' (*tribe*), örgütlenmenin arttığı 'şeflik' (*chiefdom*) olarak sıralamaktadır ve bu sürecin sonunda da merkezi kurumlarıyla devlet ortaya çıkar (Service, 1962: 108-118). Fried da devlet aşamasına geçmeden önce 'eşitlikçi toplum'un devamında iki aşamadan daha bahsetmektedir; bunlar 'mertebeli toplum' (*ranked society*) ve 'tabakalı toplum'dur (*stratified society*). Eşitlikçi toplumların avcı-toplayıcı faaliyetlerine karşın mertebeli toplumlarda, tarım baskındır; akrabalık ilişkileri de daha fazla önem kazanır. Tabakalı toplumlarda ise insanların temel kaynaklara erişimi eşit olamaz (Fried, 1967: 110-186). Bir toplum tabakalaştığında da devlet artık çok uzakta değildir (Fried, 1967: 185).

Service'e göre (1962: 171) "gerçek bir devlet, özelde şefliklerden genelde ise tüm alt seviyelerden, özel bir kontrol biçiminin varlığıyla, bir grup insan tarafından meşru olarak kullanılmak için oluşturulmuş, sürekli bir güç tehdidiyle ayırt edilebilir". Fried ise devletli toplumun genel özelliklerini şöyle sıralamaktadır: "hiyerarşi, temel kaynaklara erişimde farklılaşma, yetkililere itaat edilmesi ve bölgenin savunulması" (Fried, 1967: 235). Service'in bakış açısı daha işlevselken, Fried'in bakış açısı çatışmacıdır. Devlet öncesi aşamaları farklı nedenlerle farklı ayrımlara tabi tutmuş, devletin genel özelliklerini farklı sıralamış, kuramsal açıdan ayrı yerlerde konumlanmış ve ideolojik olarak aynı yerden bakmamışlardır. Fried'in ekonominin belirleyici olduğu görüşü karşısında; Service ekonomiyi siyasi iktidarın/hükümetin düzenlediğini düşünmektedir; ama yine de hem Service hem de Fried için ekonominin, devletin ortaya çıkışında önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Devleti gerektiren bir dizi ekonomik olayın arasında da merkezi kurumların fazla malın üretimini desteklemesini, el sanatlarının iç alış-veriş kaynağı olarak kullanılmasını ve el sanatlarına hammadde gereksinimi nedeniyle uzak yerlerle ticaretin sürdürülmesini, malların dolaşımının merkez tarafından sağlanması gereğini, malların karşılıklılık ilkesine göre dağıtımını sayabiliriz (Frangipane, 2002: 22-23).

1950'li yıllardan itibaren etkili olan evrimci antropologlardan Steward da Oppenheimer gibi, devletin ortaya çıkışında fetihlere özel bir yer verir. Buna rağmen düşüncesindeki asıl önemli faktör, sulamanın gelişmesidir (Steward, 1972: 199-204). Sulamanın devletin ortaya çıkmasına neden olduğunun en etkili savunucusu ise Wittfogel'dir (1957: 17-18). Mumford ise suyun denetiminin totaliter devletlerin ayırt edici özelliklerinden biri olduğu konusunda Wittfogel'e katılmakla birlikte, "Nil ve Fırat nehirleri boyunca yerleşen ilk köy topluluklarının bile suyu denetim altına alma işinde ustalık geliştirmeye çoktan başlamış olduğuna dair kanıtlar" (Mumford, 2007: 29) bulunduğunu eklemektedir.

Tabakalaşmış toplumdan devletli toplumlara geçişi, tabakalaşmaya ve özel mülkiyetin ortaya çıkışına bağlayan ve görüşleri Engels ile paralellik gösteren Fried ise devletin ortaya çıkışındaki en önemli etkenlerden biri olarak nüfus baskısını görmektedir. Artan nüfus baskısı; temel kaynaklara erişimde eşitsizliğe yol açmakta, böylece tabakalaşmayı ve özel mülkiyeti gerektirmektedir (Fried, 1967: 204). Bu konuda Fried'tan ve diğerlerinden daha kapsamlı bir kuram ortaya koyan isim ise Carneiro'dur. Nüfus baskısını 'savaş ve fetih' ile birleştiren Carneiro; bunların devletin ortaya çıkmasına neden olabildiğini de çevresel ve toplumsal sınırlılıklar gibi bazı özel koşullara bağlamıştır (Carneiro, 1970: 734-737). Service ise devletin ortaya çıkışını fetih, savaş, sulama, nüfus baskısı, kaynaklara erişimde eşitsizlik, kölelik, sömürü, sınıf çatışması gibi etkenlere değil; çıkar ilişkilerine ve bu çıkar ilişkilerine dayalı olarak gelişen iş bölümü ve iş birliğine dayandırır (Service: 1975: 297-298).

Carneiro, devletin kökenine ilişkin kuramları iki grupta ele almaktadır. Bunlar 'iradeci kuramlar' ve 'zorlayıcı kuramlar'dır. İradeci kuramlar, "tarihin belirli bir noktasında bazı insanların kendiliğinden, akılcı ve gönüllü olarak kendi egemenliklerinden vazgeçtiklerini ve devlet olarak adlandırılan daha büyük bir siyasi birim oluşturmak için diğer topluluklarla birleştiklerini" (Carneiro, 1970: 733) savunurlar. Devletin yükselişinin, sadece zorlayıcı kuramlar yardımıyla anlaşılabileceğini düşünen Carneiro'ya göre (1970: 734), "özerk köyleri adım adım devlete götüren siyasi evrimin önderlik ettiği mekanizma, aydınlanmış kişisel çıkar (*enlightened self-interest*) değil, güçtür." Dolayısıyla devletin kökenini anlayabilmek için iradeci görüşlerin yerine, gerekli olan ama yeterli olmayan savaşa, güce, zorlamaya odaklanmak ve tüm bunları çeşitli sınırlılıklarla harmanlamak daha doğru bir tercihtir.

Benzer bir şekilde Claessen ve Skolnik de devletin ortaya çıkışıyla ilgili kuramların genel olarak iki başlıkta toplanabileceğini belirtmektedirler. Bunlar "devleti 'toplumsal eşitsizlik' olgusuna dayandıran kuramlar ve devleti, o ya da bu şekilde 'toplum sözleşmesi' olayına dayandıranlardır" (Claessen ve Skolnik; 1993a: 23). Carneiro'nun iradeci kuramlar olarak adlandırdığı başlık Claessen ve

Skalnik'in toplum sözleşmesi kuramlarıyla; zorlayıcı kuramlar da toplumsal eşitsizlik olgusuna dayanan kuramlarla paraleldir.

Devletin doğuşunu açıklamaya çalışan kuramları yine ikiye ve yine benzer unsurlar doğrultusunda gruplayan bir diğer isim, Maisels'dir. Kuram yerine model demeyi tercih eden Maisels (1999: 328) bu iki kategoriye; dayandığı ana unsur çıkar olan 'menajeryal model' ve dayandığı ana unsur çatışma olan 'baskı modeli' olarak gruplandırmaktadır. Menajeryal model; yukarıda bahsi geçen Carneiro'nun iradeci kuramlar, Claessen ve Skalnik'in toplum sözleşmesi dedikleri kuramları işaret etmektedir. Baskı modeli ise Carneiro'nun zorlayıcı kuramlar, Claessen ve Skalnik'in de toplumsal eşitsizlik adını verdikleri kuramlara denk düşmektedir. Diğerlerinden farklı olarak Maisels, bu iki temel grubun her birini de kendi içlerinde ikiye ayırmaktadır.⁷ Menajeryal model "(i) tedarikin, özellikle yeniden dağıtım ile sağlanan tedarikin yararları; (ii) bilgi işleme yoluyla ve karmaşık bir 'iş bölümü eşgüdümleme' yoluyla sağlanandan payına düşeni almanın yararları" (Maisels, 1999: 328) olarak farklılaştırılmaktadır. Baskı modeli ise şu şekilde bir ayrıma tabi tutulmaktadır:

(i) 'Sınırlılık kuramı' ki buna, toplumun coğrafi ya da sosyolojik ve askeri genişlemesinin karşısına çıkan dış engellerle karşılaşıldığında duyulan iç baskı da girmektedir. Böylece iç baskı, toplumun bir bölümüne, seçenekler yelpazesinde, kendisine vergi ya da haraç vermek zorunda bırakıldığı doğrultuda olan bir devlet merkezine boyun eğmek dışında bir seçenek bırakmayarak, onun sınırlılığına neden olur. (ii) 'Tabakalaşma kuramları' içine ise, ayrıcalıklı sınıfların konumlarını, devleti kurarak savunmaya çalışmalarına neden olan yeni yeni oluşan sınıflarla doğan tabakalaşmanın yarattığı iç baskılar girer (Maisels, 1999: 328-329).

Maisels'in gruplandırması da dâhil olmak üzere; yukarıda bahsi geçen ya da çalışmanın sınırlılıkları dolayısıyla bahsedilemeyen bütün sınıflandırmalar, erken devletin ortaya çıkma koşullarını belirlemeye yöneliktir. 20. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Antropoloji içinden yükselen evrimci bakış açılarının, tüm farklılıklarına rağmen devletin ortaya çıkması için gerekli koşullar söz konusu olduğunda, ortak ögeler sıraladığını belirten Frangipane'ye (2002: 19) göre bu ögeler şunlardır:

(a) Toplumun sınıflara bölünmesi; (b) elit yani seçkin bir katmana verilmiş merkezsel bir yönetimin oluşturulması ve o seçkin katmanın iktidarı yani

⁷ Maisels'in ikinci ayrımı, bu konuda yazan isimler arasındaki görüş farklılıklarını gözettiliği için yaptığı söylenebilir. Menajeryal modelin tedarik yararlarını önemseyen ilk başlığı Service; payına düşeni almanın yararlarını önemseyen ikinci başlığı ise ilk olarak Flannery, sonra Wittfogel üzerinden açıklanmaktadır. Baskı modelinin yarışma ve fetih açıklamalarına dayalı birinci başlığı Carneiro; tabakalaşmaya dayalı ikinci başlığı ise Diakonoff'un düşünceleriyle anlatılmaktadır (Maisels, 1999: 329-353).

elindeki gücü bürokrat, asker, din adamı gibi bir dizi yönetim uzmanı görevli aracılığıyla yürütmesi; (c) politik bütünleşmenin (yasalar ve askerlik zorunluluğu) belli başlı mekanizması olarak iktidarın tek elde toplanması; (d) çalışma yaşamının her kesiminde uzmanlaşmanın yayılması; (e) 'kent-sel' yani aile bağlarına dayanmaktan çıkmış, oturlan/yaşanan yer üzerine kurulu toplumların doğuşu.

Bazı ortak yanlar belirlenebilmesine rağmen, Claessen ve Skalnik, devlet üzerine çalışan farklı alanlardan bilim insanlarının karşılaştıkları ya da çözedikleri üç temel sorun alanından bahsetmektedirler. Bunlardan birincisi, herkesin kendi devlet tanımını yapmasıdır. Dolayısıyla devletin ne anlama geldiği konusunda bir sentez elde etmek ya da ortaklaşmaya gitmek mümkün olmamaktadır. İkincisi, devletin farklı zamanlarda farklı coğrafyalarda kazandığı karakter ile ilgilidir. Araştırmacılar, her ne kadar elde ettikleri verileri kendi örnekleri üzerinde kanıtlayabilseler de dünya ölçeği söz konusu olduğunda bu veriler, yetersiz kalmaktadır. Son olarak da erken devletin ortaya çıkışı ile ilgili kuramlar arasındaki büyük kargaşaya dikkat çekmektedirler. Konuyla ilgili sağlam bir temel kurulabilmesi için eldeki verilerle kuramları sınamak gerekmektedir (Claessen ve Skalnik; 1993a: 3-4).

Bu doğrultuda Claessen (1993: 156-245), Skalnik ile beraber editörlerinden biri olduğu *Erken Devlet* adlı eserin ikinci bölümünde ele alınan, her biri başka isimler tarafından yazılan, farklı zamanlarda farklı coğrafyaları konu edinen ve erken devletleri inceleyen 21 örnek olay⁸ arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları değerlendirmiştir. Eserin, üçüncü bölümünde yer alan ve Skalnik ile beraber kaleme aldıkları 'Modellerde ve Gerçeklikte Erken Devlet' başlığında ise elde edilen veriler ışığında erken devletin yapısal ve işlevsel özelliklerini göz önünde bulundurarak şu tanıma ulaşmışlardır (Claessen ve Skalnik, 1993b: 305):

Erken Devlet, karmaşık ve en az iki temel tabakaya ya da yeni yetme iki toplumsal sınıfa bölünmüş toplumda, aralarındaki ilişkileri, birisinin siyasal tahakkümünün, ötekisinin vergi-haraç yükümlülüklerinin nitelediği, temelde karşılıklılık ilkesine dayanan bir ortak ideoloji ile yasallık kazandırılan bir yönetenler bir de yönetilenler sınıfına bölünmüş tabakalı bir toplumda, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi için oluşmuş, merkezileşmiş bir sosyo-politik örgüttür.

⁸ İncelenen 21 erken devlet şunlardır: Ankor, Ankole, Aksum, Aztek, Çin, Mısır, Fransa, Gürcistan, Havai, İnka, Jimma, Kaçari, Kuba, Maurya, Moğolistan, Norveç, İskitya, Tahiti, Volta, Yoruba, Zande. Bu örnek olayların yer aldığı ikinci bölüm, eserin Türkçe çevirisinde yer almamaktadır. Örnek olaylar için bkz. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik (Ed) (1978). *The Early State*. Paris-New York: The Hague-Mouton Publishers, s. 111-530. Eserdeki 'Antitez' isimli bu ikinci bölümde aslında 20 örnek olay incelemesi bulunmaktadır; fakat Claessen değerlendirmesini, bu bölümde bulunmayan Moğolistan'ı da katarak 21 erken devlet üzerinden yapmaktadır.

Erken devlet ile kentin ortaya çıkış koşulları ve tanımları karşılaştırıldığında, pek çok benzerliğin bulunduğu açıktır. Maisels'in belirttiği gibi (1999: 256) kentin ilk biçiminin ve devletin ilk biçiminin, kent-devleti olarak nitelendirilmesi ne bir rastlantı ne de bir kolaycılıktır. Bu iki olgu, tarihsel süreçte iç içe geçmiş ve birbirlerini beslemişlerdir.

Kavramsal Değerlendirme: Yönetim, Kamu Yönetimi ve Bürokrasi

Tarihsel olarak kent ve devletin ortaya çıkışıyla ilgili, temelde üç varsayımdan bahsedilebilir. Birincisi kent, devletten önce var olmuştur; ikincisi devlet, kentten önce var olmuştur; üçüncüsü de kent ve devlet birbirlerini gerektiren süreçler sonunda, birlikte var olmuşlardır. Bu görüşlerden hangisi benimsenirse benimsensin, her üçünde de gerçekleşmiş olması gereken bazı koşullar bulunmaktadır.

İlk olarak, hem kentin hem de devletin ortaya çıkması için, tek başına yeterli olmasa da belli bir nüfus yoğunluğu gerekmektedir. Bunun için de yerleşik hayata geçilmelidir. Yerleşik hayata geçilmesi de bazen tarımın, bazen hayvancılığın, bazen de ikisinin beraber başlamasına dayandırılmaktadır (Şenel, 2006: 245-260). Bunlardan hangisi önce gerçekleşirse gerçekleşsin, sonuç her zaman nüfusun artması olmuştur. Dolayısıyla üretime, dine, ticarete, savaşa ya da bir yönetim merkezine odaklanan yeni yerleşim yerleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Tüm bu işlevlerin yavaş yavaş bir araya gelmesiyle birlikte bir yandan üretim ilişkilerinin karmaşıklaşması diğer yandan da toplumsal tabakalaşmanın artması; eskinin köy ya da kasabalarından daha yoğun, karşılıklılık gerektiren, sürekli, dinamik ve uzmanlaşmanın olduğu birimler gerektirmiştir. Bazılarına göre kent, bazılarına göre ise erken devlet kurulmuştur. Bu birimlerin kent ya da devlet olarak nitelendirilmesi, bazen de birbirleri yerlerine kullanılabilmeleri, kavramsal düzeyde bir karışıklığın yaşanmasına neden olmaktadır.

Arkeolojide kullanılmasına alışılmış olan köy, kent ve devlet terimleri öyle değişken terimlerdir ki, bunları hiç kullanmamanın daha iyi olabileceği dahi düşünülebilir. Yerleşim yeri araştırmacılarının yöntemlerini izlersek, bu terimlerin tanımlanması kolaylaşır; onlar, bir yerleşim yerinin büyüklüğünü, (yerleşik) komşu alanlarla olan ilişkilerine göre değerlendirilmektedirler. Kullanılması gereken asıl sözcükler merkez ve yöre terimleridir. Birbirlerine her zaman sıkı sıkıya bağlı bu ikili, içinde boşluk bulunmayan bir düzen oluşturur (Nissen, 2004: 13).

Kentin ortaya çıkışında köy-kent, devletin ortaya çıkışında da kent-devlet ayrımları yerine yöre-merkez ya da çevre-merkez kavramlarından hangisini kullanmayı tercih edersek edelim; merkezin daha yüksek bir örgütlenme düzeyine sahip olması gerekir. Bir yeri yöre ya da çevre olarak adlandırmak, mutlaka oranın da bir yerleşim alanı olarak örgütlenmesine ve merkez ile karşılıklı bir

alış-veriş içinde bulunacak kadar yakın olmasına bağlıdır. Bu koşullar altında fiziksel (coğrafi) engeller söz konusu değilse yerleşim düzeni genişleyecek, en son sınırlarına ulaştığında ise yayılma duracaktır. Başka bir yerleşim düzeniyle komşu olunacak, bu iki düzen arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi artacak, daha yüksek bir örgütlenme gereği ortaya çıkacak ve yeni düzenler doğacaktır (Nissen, 2004: 13-15). Bu yeni düzeni, Yönetim Bilimi açısından kent ya da devlet yerine 'merkez' olarak nitelendirmek de kavramsal açıdan ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümlenmesine yardımcı olabilecek bir görünüm arz etmektedir.

Kentlerin ya da devletin ortaya çıkışıyla ilgili bazı çalışmalarda tabakalaşma, hiyerarşi, malın merkezde toplanması ve merkezden dağıtılması, ticaretin gelişmesi, eşgüdümün sağlanması, siyasi örgütlenmenin varlığı gibi alanlarda kanıtlar elde edildiğinde 'kent' ya da 'devlet' demek yerine 'yönetici sınıf' ya da 'seçkin bir grup' ifadelerinin tercih edilmesi de konuyla ilgili diğer bir çıkış yolu sunmaktadır. Bu durum, hem kent ve devlet tanımlarının muğlaklığından hem de kent ve devletin varlığının arkeolojik ve antropolojik açılardan kesin olarak kanıtlanmasının zorluğundan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla konuyu yönetim açısından ele almak ve ortaya çıkan yeni yapıyı da yönetenler-yönetilenler ayrımı üzerinden çözümlenmeye çalışmak işlevsel bir araç sunmaktadır.

Kavramsal açıdan, bir yerin kent ya da devlet olarak adlandırılmasının yarattığı soruna benzeyen ve tanım itibarıyla olmasa dahi tarihsel olarak karışıklık arz eden bir diğer konu da bu dönemde sıklıkla karşılaştığımız 'bürokrasi' ve bürokrasiye nazaran daha az karşımıza çıksa da 'kamu yönetimi' kavramlarının kullanımlarıyla ilgilidir.

Kentin, devletten önce ortaya çıkan bir olgu olduğunu düşünenlere göre; kentin oluşmasında malların tapınakta toplanması ve tapınaktan dağıtılması önemli bir etkidir. Bu işlerin yapılması için yeni bir uzman işgücü olarak, yöneticilerin ortaya çıkmasının yanı sıra tapınağın çevresinde bir nüfus yoğunlaşması da başlamıştır. Hem yöneticilere itaatin sağlanması gereği hem de gittikçe büyüyen nüfusu kontrol altında tutma isteği; başka bir deyişle otoritenin kurulması, ideolojik temelini bu tapınak çevresinde bulan din kurumu sayesinde kolaylaşmıştır. Tapınak, bu dönemin toplumsal gelişme ve farklılaşma sürecinde benzersiz bir rol üstlenmiştir. Tüm bu süreç boyunca tapınağa gelen ve tapınaktan giden malların kaydının tutulması; muhasebenin, yazının, standardizasyonun, uzmanlaşmanın dolayısıyla da bürokrasinin gelişmesini gerekli kılmıştır (Van De Mieroop, 2006: 47). Yukarıda bahsi geçen 'Unvanlar ve Meslekler Listesi' sadece hiyerarşinin değil, aynı zamanda bürokrasinin gelişiminin de takip edilebileceği bir belge niteliğindedir. Kral olarak yorumlanan bir girişle başlayan listede, daha sonra kentteki çeşitli yönetim işlevlerini yerine getiren üst düzey ve alt düzey yetkililerin isimleri sayılmaktadır (Algaze, 2013: 80).

Dikey olarak oluşturulmuş, ast-üst ilişkisine dayalı siyasal ilişkilerin görünür olması; devletin kentten önce ortaya çıktığını düşünenlere göre de olmazsa olmaz koşullardandır. Toplum, ilk olarak yönetenler ve yönetilenler olarak ayrılmış olmalıdır. Üretim ilişkileriyle ilgili tüm kararları; yönetilenler için verenler, yönetenler ya da devlettir. Üzerinde durduğumuz dönemin en önemli faaliyeti olan üretimin kimin tarafından, ne zaman, nasıl ve ne kadar yapılacağı kontrol altına alınır. Üretim ilişkilerini yapılandıran yöneticiler, bu işlerin aksamaması ve istikrarın sürmesi için hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir düzene ihtiyaç duyarlar. Bu düzen hiyerarşik olmazsa ve belirli bir rutin doğrultusunda kurulmazsa, karmaşa ve kaos da kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla bu düzeni devam ettirebilmek için bir sisteme ve bu sistemi uygulayacak görevlilere ihtiyaç vardır. Bu durum da kaçınılmaz olarak, bürokrasiyi gerektirmiştir.

Nüfusun çoğalması, verimliliğin artması, işgücünün uzmanlaşması, toplumsal tabakaların farklılaşması, farklılaşan tabakaların birbirlerine olan ihtiyaçlarının artması, merkezileşmenin kurumsallaşması, bu kurumsallaşmayla merkezi gücün kapsamının genişlemesi ve bu genişlemeyle beraber artan görevler; tüm bu görevlerin denetlenmesinden sorumlu kişilerin de sayısının artmasıyla sonuçlanmıştır.

Bizim bürokrasi dediğimiz çarkın dönmeye koyulması; politik denetimin sınırlarının genişlemesi ve toplumun gittikçe daha özgüleşen çeşitli kesimleri arasında bir bütünleştirici dizge yaratma anlamına gelmiş olabilir, artık -gücün yürütülmesinde kılcal damarlar gibi yayılan bir yetkililer ağından ötürü- ‘devlet yetkesi’ diyebileceğimiz merkezsel yetke de üretim fazlası üzerinde haraç alma, az çok miktarı saptanmış biçimlerde bağış alma gibi bir söz sahipliği bulunmasından başka kendi üretim araçlarının (topraklar, hayvanlar vb.) doğrudan yönetimini de eline almış olsa gerek. Bunu bize gösteren olgu, ekonomik merkezleşmenin anlatımını, ambarlamaya ayrılmış büyük yerlerden çok, -o yerler ister büyük olup da bir bölümü ortaya çıkarılmış olsun ister zaten ufak boyutlu olsun- etkinlik ve emeğin denetiminde bulmasıdır (Frangipane, 2002: 224).

İlk kentlerin ya da erken devletin, etkinliklerde ve emeğin denetiminde üstlendiği rol; çeşitli üretim işlerinin çok sayıdaki görevlilere verilen yetkilerle yerine getirilmesinin yanı sıra standartları belirlemeyi de gerektirmektedir. Yönetimin merkezileşmesinden sonra üretimin de merkezileşmesini sağlayan standartlaşma ise daha fazla görevli ve daha fazla denetim ihtiyacını doğurmuştur. Dönemin tarihsel ve coğrafi koşulları ile sosyo-politik ve sosyo-ekonomik durumu gibi etkenler göz önünde bulundurulduğunda, ortaya çıkan yapının bugün anladığımız şekliyle bir bürokrasi tanımını tam olarak karşıladığını iddia etmek mümkün değildir.

İlk defa 18. yüzyılda kullanılmaya başlanan bürokrasi kavramı, kuşkusuz ki kapitalizmden ayrı düşünülemez ve değerlendirilemeyecek bir anlama sahiptir. Bununla birlikte kavramın hem yönetim aygıtının kendisini hem bu aygıt içinde çalışanları hem de bu aygıt içinde çalışanların uyguladığı yöntemleri kapsayan biçimde kullanılması; tanımlarının da çeşitlenmesine ve daha genel nitelendirmeler yapılmasına olanak sağlamaktadır. Fişek’e göre (2005: 102) bürokrasi “devletin örgütleyici çalışmalarının toplumdan çıkarak toplumun üstünde yer alan ayrıcalıklı kişilerce yürütülmesi”dir. Bu genel tanıma karşın, bürokrasinin ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili olarak ise “buhar-gücünün üretime koşulmasının bir üst-yapısal ürün olduğunu ve merkezci devlet iktidarının burjuva döneminde rastlanan özgül bir yönetim ilişkisi niteliği taşıdığını” (Fişek, 2005: 103) belirtmektedir. Dolayısıyla ele aldığımız dönemde gerçekleşen yönetim biçimlerinin ya da yönetim ilişkilerinin sahip oldukları özellikleri, bürokrasi ile nitelendirmek zorlaşmaktadır; fakat elimizde durumu bürokrasiden daha iyi karşılayacak, herkes tarafından kabul edilmiş başka bir kavram da bulunmamaktadır. Bu, antropologların ve arkeologların çoğunun konuyla ilgili herhangi bir sorgulama yapmaksızın, kavramı rahatça kullanmalarından çıkarılabilecek bir sonuçtur.

Bürokrasi için bahsedilen bu sorun alanı, ‘kamu yönetimi’ kullanımı için de geçerlidir. Özellikle kentin, devletten önce ortaya çıktığı düşüncesinde; kentin gelişim süreciyle ve yazının bulunmasıyla nihayetlenen dönemde, önce kurum-sallaşan bürokrasinin sonra da iktisadi, ideolojik ve siyasi bir varlık olarak beliren devletin, amaçlarını gerçekleştirebilmeleri için ihtiyaç duydukları örgütlenme düzeyi ve örgütler, kamu yönetimiyle açıklanmaktadır.

Kentli sözü ile, yeterince kalabalık bir çekirdek çevresinde nüvelenmiş bir popülasyonu anlatmak istiyorum; öyle ki kent, üretimle ilgili toplumsal ilişkilerde *synoecism* ilkesinin (yoğun bir yakınlıktan doğan karşılıklı bağımlılığın) ortaya dökülüş biçiminde değişikliğe yol açıp, siyasal yönetimin kristalleşmesine varacak biçimi başlatır. Siyasal yönetim (hükümet) ise, kendisini, yazıya dayanan bir kamu yönetimine ek olarak, ideolojik, ekonomik alanlarda ve silahlı birliklerde profesyonelleşmeyi temsil eden bir kamu yönetimi kanalıyla, ‘devlet’ olarak ortaya koyar (Maisels, 1999: 255).

Buna rağmen günümüzde kullandığımız biçimde bir kamu yönetimi anlayışından bahsedebilmek için 15. ve 18. yüzyıllar arasında gelişen Kameralizm sonrası dönemi beklemek gerekmektedir. Her ne kadar çeşitli nedenlerle 18. yüzyıl boyunca önemini kaybetse de 19. yüzyılın başından itibaren özellikle Fransa’da yükselmeye başlayan Yönetim Bilimi disiplini ve kamu yönetimi kavramı; yüzyılın sonunda yine kan kaybederek, bu konudaki öncülüğü ABD’ye bırakmıştır. Dolayısıyla yönetim düşüncesinin gelişimi için binlerce yıllık bir geçmişten bahsedebilmek mümkünse de kamu yönetimi için en fazla 400-500 yıl geri gidilebilmektedir. Bürokrasi gibi genel bir tanım yapılacak olursa “devletin

amaçlarını gerçekleştirecek biçimde insanların ve araç-gerecin örgütlenmesi ve yönetimi” (Ergun ve Polatoğlu, 1992: 5) şeklinde ele alınabilecek kamu yönetiminin bu tanımı doğrultusunda, ilk kentlerin ya da erken devletin ortaya çıktığı zamanda var olduğunu söylemenin önünde hiçbir engel bulunmamaktadır. Buna karşın hem yukarıda bahsedildiği üzere 400-500 yıllık bir geçmişe sahip olması hem de bürokrasi gibi yer ve zaman açısından kapitalizme özgülmesi, M.Ö. IV. binyılın sonunu ve M.Ö. III. binyılın başını kamu yönetimi olgusuyla açıklamayı güçleştirmektedir. Aslında bu dönemdeki kent ya da devlet etkinliklerinin yerine getirilme biçimlerini tanımlamak için kullanılan kavram da ‘kamu yönetimi’ (*public administration*) değil, ‘yönetim’dir (*administration*).

Her ne kadar konuyla ilgili Türkçe literatürde ‘kamu yönetimi’ ifadesinin de kullanıldığı görülse de (Şenel, 2006: 263; Çevik, 2005: 66; Düvenci, 2018: 82) ‘yönetim’ (Çıvgın, 2015: 76; Eraslan ve Kolay, 2005: 85) ve ‘yönetmelik’ (Falay, 1985: 99) sözcüklerinin de tercih edildiği görülmektedir. Buna karşın erken dönem kent ve devlet çalışmalarının; çoğunlukla yabancı literatürlere atıfla kaleme alınmaları, akademik alanda tercih edilen ortak dilin İngilizce olması ve farklı dillerde yazılan eserlerin de İngilizce tercümelerinden yararlanılması kavramsal bir karmaşa yaratmaktadır. Bu doğrultuda kamu yönetimi nitelendirmesi açısından konunun, çeviriden kaynaklı bir sorun olduğunu söyleyebiliriz. Türkçeye ‘kamu yönetimi’ (Maisels, 1999: 255; Khazanov, 1993: 120; Skalnik, 1993: 249) ya da ‘kamu yönetmelik’ (Maisels, 1999: 410; Khazanov, 1993: 122; Skalnik, 1993: 248) olarak çevrilen ifade; eserlerin İngilizcilerinde ‘*administration*’ (Maisels, 1993: 148; Skalnik, 1978: 598) ya da ‘*administrative*’ (Maisels, 1993: 244; Khazanov, 1978: 82) olarak geçmektedir. Dolayısıyla *administration* çevirisinde yönetim/idare yerine kamu yönetimi; *administrative* çevirisinde ise yönetmelik/idari yerine kamu yönetmelik ifadesinin tercih edilmesi; kavramsal olarak bir karışıklık yaratmakta, tarihsel olarak da bir tutarsızlık içermektedir.

Bürokrasi kavramının kullanımı ise çeviriden değil; dönemin koşullarını daha iyi nitelendiren, üzerinde oйдаşıma sağlanmış bir kavramın icat edilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Arkeoloji ve Antropoloji literatürleri, hem Türkçede hem de İngilizcede genel olarak bürokrasi kavramını kullanmayı tercih etmektedirler; fakat ilk kent ya da erken devlet aşamalarının, bürokrasi kavramı ile açıklanabilmesi için gereken pek çok özelliğin eksik olduğu görülmektedir. Konuya dikkat çeken isimlerden biri olan Claessen (1978: 576) erken devletlerdeki örgütsel yapıyı nitelemek için kullanılan Weber’in kastettiği anlamda ‘bürokrasi’ (*bureaucracy*) ya da Bax’ın tercih ettiği şekliyle ‘siyasi mekanizma’ (*political machine*) kavramlarının, her ne kadar cazip olsalar da bu dönem için uygun olmadıklarını belirtmektedir. Bu nedenle, daha genel bir terim

olan 'aygıt' (*apparatus*) sözcüğünü kullandığını söylemektedir. Çalışmasının devamında da genel olarak 'yönetmel aygıt' (*administrative apparatus*) kullanımını tercih etmektedir (Claessen: 1978: 575-589).

Daha önce ilk kentlerin kuruluşu ve erken devletin doğuşu süreçlerinde anlatılmaya çalışılan satırlardaki örgütlenme düzeyleri, şekilleri ve yapıları hatırlanacak olursa; ele alınan dönemler için bürokrasi yerine 'yönetmel aygıt' ya da 'erken bürokrasi' kavramlarından birinin tercih edilmesinin daha akla uygun olduğu anlaşılabacaktır. Kamu yönetimi kullanımından doğan sorunun çözümü ise çok daha basittir; doğru çeviri ile dönemi 'yönetim' ya da 'idare' kavramlarıyla açıklamak gerekmektedir.

Kentin ya da devletin kökenini araştırmak, yönetimin ve yönetmel aygıtların kökenini de araştırmak anlamına gelmektedir. İster ilk önce kent ortaya çıktı diyelim ister erken devlet, M.Ö. IV. binyılın sonunda ve M.Ö. III. binyılın başında kaynakların ve emeğin, merkezdeki yöneticiler ya da seçkin kişiler tarafından dağıtıldığını, düzenlendiğini ve denetlendiğini görmekteyiz. Frangipane (2002: 290) bu dönemin arkeolojik bulgularının; "merkezleşmiş bir mal saklama düzeni, ileri derecede gelişmiş bir yönetim çarkı, yönetilen bir yeniden dağıtım, emek denetimi, iktidarın düşünsel/dinsel olarak ileri derecede meşruluk kazanmış olması" şeklinde tezahür eden bir toplumu gösterdiğini belirtmektedir. Bu toplum; tarihin seyrini değiştiren yeni bir aşamanın habercisi olduğu gibi, özellikle iktidarın hala düşünsel/dinsel temellere dayanması nedeniyle geleneksel öğeleri de devam ettirmektedir. Şeflik aşaması ile kent ya da erken devlet arasında çok büyük farklar olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bu noktada asıl farklılığı yaratan gelişmenin; üretim ilişkilerinin denetiminde gerçekleşen değişikliklerden kaynaklandığını, başka bir ifadeyle günümüzde bürokrasi ve kamu yönetimi dediğimiz düzenin doğması olduğunu söyleyebiliriz. Bu düzeni konu edinen Yönetim Bilimi disiplininin, sınırlı sayıda çalışma dışında, bahsi geçen süreçlere ya üstünkörü bir biçimde değinmesi ya da bu dönemleri hiç dikkate almaması, yönetimin ve yönetmel aygıtların binlerce yıllık gelişimlerini yadsımak ve kökenlerini gözden kaçırmak anlamlarına gelmektedir.

Sonuç

İlk kentlerin ortaya çıkış tarihlerini ve yerlerini belirleyebilmek çok güç bir iş olmakla birlikte; genel kabul gören anlayış çerçevesinde, M.Ö. IV. binyılın sonu ve M.Ö. III. binyılın başında Aşağı Mezopotamya, İndus Vadisi ve Mısır dolaylarında şekillendiklerini söyleyebiliriz. Arkeolojik kazılar ve antropolojik bulgularla gelişmeye muhtaç olan bu konu, mevcut belirsizlik durumu nedeniyle spekülasyonlara açık hâle gelmektedir. Eriha, Çatalhöyük, Jarmo, Susa, Nippur, Ninova, Habuba Kabira vs. ya da üzerinde en çok oйдаşmanın sağlandığı Uruk dahi tam da bu yüzden kesin bir şekilde yerlerini koruyamamaktadırlar. Antik Yunan

Polisleri ya da Roma Siteleri gibi hem daha yakın bir tarihte var olan hem de haklarında çok daha fazla şey bilinen kentlerle ilgili bile pek çok boşluk olması, ilk kentler hakkındaki bilginin neden değişken ya da az olduğunu açıklar niteliktedir. Bu husus netlik kazanmasa da belli bir zamana ve yere özgülenebilen bu kentlerin, köy yaşamından sadece fiziksel bir genişleme ve artan bir nüfusla değil; aynı zamanda değişen bir örgütlenme tarzı ve yeni bir yönetim/yönetici anlayışıyla da farklılaşmış olduğu açıktır.

Konuyu devlet kuramları açısından ele alan yaklaşımlar ise ilk kentlerin ortaya çıktığı zamanı ve coğrafyayı, erken devletin doğuşu olarak değerlendirmektedirler. Dolayısıyla M.Ö. IV. binyılın sonu ve M.Ö. III. binyılın başındaki Sümer kent-devletleri, erken devletin ilk örneklerine; M.Ö. III. binyılın ortasındaki Akad Devleti de sınırı belli olan ilk erken devlet görünümüne işaret etmektedir. Ortaya çıkışı farklı etmenlere bağlı olarak açıklanmaya çalışılan erken devleti, antropolojik olarak belli bir nüfus, sınırları belli bir toprak parçası ve belli bir yönetim biçiminden oluşan bir örgüt olarak ele alırsak; devletin, yönetimin ve yönetsel aygıtların tarihsellikleri içinde doğru değerlendirilebilmeleri için, başlangıç noktasının bu dönem olması gerektiği anlaşılabacaktır.

İlk kentlerin kuruluşu ve erken devletin doğuşu aşamaları; oldukça karmaşık ve iç içe geçmiş süreçlerdir. Buna karşın, bahsi geçen dönemde, yeni bir yerleşim biçiminin ve yönetim merkezinin ortaya çıktığı açıktır. Bu yeni yerleşim yerlerinde ortaya çıkan ve sürekli olarak genişleyen yönetim mekanizması; yönetsel aygıtlar aracılığıyla, meşru olarak kullanılan bir güç tehdidiyle iktidarı ele geçiren seçkin bir yönetici grubu ile yönetilenler arasındaki ilişkileri düzenleyen bir görünüm kazanmıştır. Bu nedenle ilk kentlerin kuruluşu ve erken devletin doğuşu aşamalarını, yönetim açısından ele almaya çalışırken; klasikleşmiş olan ‘kent-devlet’ ayrımı yerine, ‘çevre-merkez’ ya da ‘yönetenler-yönetilenler’ üzerinden çözümleme çabasının, daha işlevsel bir bakış açısı sunduğu düşünülmektedir.

Üzerinde durduğumuz dönemde, büyük bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Bu süreci daha iyi anlayabilmek ve açıklayabilmek için de disiplinlerarası bir çalışma tarzına ihtiyaç olduğuna kuşku yoktur. İlk kentnin neresi olduğu sorusu Arkeoloji’ye, erken devletin ne zaman ortaya çıktığı konusu Antropoloji’ye, hangisinin önce var olduğu tartışması da hem Arkeoloji hem de Antropoloji’ye bırakılırsa; Yönetim Bilimi’nin üstleneceği görevin ve sağlayacağı katkının, bu dönemde yönetimin ve yönetsel aygıtların nasıl şekillendiği ve kurumsallaştığı üzerine çalışmalar yapmak olduğunu söyleyebiliriz. Böylece tanım olarak olmasa dahi tarihsel olarak ortaya çıkan karışıklığı gidermek için; ‘kamu yönetimi’ yerine ‘yönetim’, ‘bürokrasi’ yerine de ‘erken bürokrasi’ ya da ‘yönetsel aygıt’ ifadelerinden birinin tercih edilmesi gerekliliği de daha iyi anlaşılabacak, belki de bu kavramları karşılayan çok daha uygun ifadeler bulunacaktır.

Yönetim Bilimi, yönetimin ve yönetmel aygıtların açıkça gözlemlenebileceği bu dönemi görmezden gelerek ve konuyu kapitalistleşme süreci ile birlikte ele alarak bir yandan disiplin olmanın gereği olan evrensel bilgi birikimi hedefini kaçırmakta; diğer yandan senkronik çalışmalara ağırlık verip, diyakronik çalışmaları göz ardı etmesi nedeniyle tarihsel süreklilikten kopuk ve mekânsal gerçeklikten bağımsız değerlendirmelerle bütünsellikten uzaklaşmaktadır. Oysa ki tıpkı bürokrasi ve kamu yönetimi gibi belli koşullar altında, tarihin belli bir aşamasında ve belli bir mekânda ortaya çıktığı kabul edilen kavram ya da olguların da mutlaka 'ilkel' ya da 'erken' aşamalarının olduğu unutulmamalıdır. Genelde sosyal bilimlerin, özelde ise yönetim düşüncesinin; evrensellik, genel-geçer bilgi birikimi ve bütünsellik iddialarını sürdürebilmeleri için, söz konusu kavram ya da olguları, dikkate alınması gereken konular olarak benimsenmeleri gerekmektedir.

Kaynakça

- Adams, R. McC. ve H. J. Nissen (1972). *The Uruk Countryside-The Natural Setting of Urban Societies*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Adams, R. McC. (1966). *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*. Chicago: Aldine Pub. Co.
- Algaze, G. (2013). "The End of Prehistory and the Uruk Period". *The Sumerian World*. (Ed. H. Crawford). London-New York: Routledge, 68-94.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk World System-The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Carneiro, R. L. (1970). "A Theory of the Origin of the State". *Science*, 169(3947), 733-738.
- Childe, V. G. (1950). "The Urban Revolution". *The Town Planning Review*, 21(1), 3-17.
- Childe, V. G. (1964). *What Happened in History*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Childe, V. G. (1982). *Tarihte Neler Oldu*. (Çev. M. Tunçay ve A. Şenel). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Childe, V. G. (2004). *Kendini Yaratan İnsan*. (Çev. F. Ofluoğlu). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Claessen, H. J. M. (1978). "The Early State: A Structural Approach". *The Early State*. (Ed. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik). Paris-New York: The Hague-Mouton Publishers, 533-596.
- Claessen, H. J. M. (1993). "Erken Devlet: Yapısal Bir Yaklaşım". *Erken Devlet*. (Ed. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik). (Çev. A. Şenel). Ankara: İmge Kitabevi, 156-245.

- Claessen, H. J. M. ve P. Skalnik (1993a). “Erken Devlet: Kuramlar ve Varsayımlar”. *Erken Devlet*. (Ed. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik). (Çev. A. Şenel). Ankara: İmge Kitabevi, 3-42.
- Claessen, H. J. M. ve P. Skalnik (1993b). “Modellerde ve Gerçeklikte Erken Devlet”. *Erken Devlet*. (Ed. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik). (Çev. A. Şenel). Ankara: İmge Kitabevi, 301-320.
- Çevik, Ö. (2005). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çıvgın, İ. (2015). “Orta ve Geç Uruk Dönemi’nde (M.Ö. 3700-3100) Kentler, Devletleşme, Ticaret, Kültürel Etkileşim ve Kolonileşme”. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 24(1), 75-124.
- Diakonoff, İ. M. (2004). *Tarihin Yörüngeleri*, (Çev. M. Tunçay). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Düvenci, S. (2018). “Devletin Köken Teorileri Açısından Devleti Doğuran Etmenler: Çeşitli Uygarlıklar ve Topluluklar Üzerinden Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(2), 66-93.
- Engels, F. (2008). “Birinci Baskının Önsözü”. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. (Çev. K. Somer). Ankara: Sol Yayınları, 11-13.
- Engels, F. (2008). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. (Çev. K. Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- Erarslan, A. ve İ. A. Kolay (2005). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Döneminin Ubaid ve Uruk Evreleri (M.Ö. 5000-3100)”. *İTÜ Dergisi B: Sosyal Bilimler*, 2(1), 80-86.
- Ergun, T. ve A. Polatoğlu (1992). *Kamu Yönetimine Giriş*. TODAİE Yayını No: 241. Ankara: İlksan Matbaası.
- Falay, N. (1985). “Kentlerin Kökenlerine Toplu Bir Bakış”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 6(1-3), 95-108.
- Fişek, K. (2005). *Yönetim*. Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Frangipane, M. (2002). *Yakındoğu’da Devletin Doğuşu*. (Çev. Z. Z. İlkelen). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Fried, M. H. (1967). *The Evolution of Political Society: An Essay in Political Anthropology*. New York: Random House.
- Heimann, E. (1944). “Franz Oppenheimer’s Economic Ideas”. *Social Research*, 11(1), 27-39.
- Huot, J. L. (2000). “İlk Aşamalar”. *Kentlerin Doğuşu*. (J. L. Huot, J. P. Thalmann ve D. Valbelle). (Çev. A. B. Girgin). Ankara: İmge Kitabevi, 25-103.

- Kenyon, K. (1957). *Digging Up Jericho: The Results of the Jericho Excavations 1952-1956*. New York: Praeger.
- Khazanov, A. M. (1978). "Some Theoretical Problems of the Study of the Early State". *The Early State*. (Ed. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik). Paris-New York: The Hague-Mouton Publishers, 77-92.
- Khazanov, A. M. (1993). "Erken Devlet Çalışmasının Bazı Kuramsal Sorunları". *Erken Devlet*. (Ed. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik). (Çev. A. Şenel). Ankara: İmge Kitabevi, 113-133.
- Maisels, C. K. (1993). *The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State in the Near East*. London and New York: Routledge.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*. (Çev. A. Şenel). Ankara: İmge Kitabevi.
- Mellaart, J. (1964). "A Neolithic City in Turkey". *Scientific American*, 20(4), 94-105.
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya-Yakındoğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri*. (Çev. Z. Z. İlkgelen). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Oppenheimer, F. (2005). *Devlet*. (Çev. A. Şenel ve Y. Sabuncu). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Service, E. R. (1962). *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. New York: Random House.
- Service, E. R. (1975). *Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*. New York: Norton.
- Skalnik, P. (1978). "The Early State as a Process". *The Early State*. (Ed. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik). Paris-New York: The Hague-Mouton Publishers, 597-618.
- Skalnik, P. (1993). "Bir Süreç Olarak Erken Devlet". *Erken Devlet*. (Ed. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik). (Çev. A. Şenel). Ankara: İmge Kitabevi, 247-276.
- Steward, J. H. (1972). *The Theory of Culture Change-The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana-Chicago: University of Illinois Press.
- Şenel, A. (1996). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şenel, A. (2006). *Kemirgenlerden Sömürgecilere İnsanlık Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Thalmann, J. P. (2000). "Doğu Akdeniz Tunç Çağı Kentleri". *Kentlerin Doğuşu*. (J. L. Huot, J. P. Thalmann ve D. Valbelle). (Çev. A. B. Girgin). Ankara: İmge Kitabevi, 107-247.
- Van de Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi: İÖ 3000-323*. (Çev. S. Gül). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Weber, M. (2003). *Şehir-Modern Kentin Oluşumu*. (Çev. M. Ceylan). İstanbul: Bakış Yayınları.

Wittfogel, K. A. (1957). *Oriental Despotism-A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale University Press.